

járó idegen hagyott a levegőben. Áttetsző, kék zománckezében levéltárcát tartott, ami-
ben valamit nézegetett.

Az arc ködéből nagy nehezen egy opálos, dülledt hályogszem bontakozott ki, amely
incselkedően kacsingatott felém. Ellenállhatatlan vonalmat éreztem iránta. A térde kö-
zé fogott, és az orrom elé tartott fotográfiákat gyakorlott kézzel kevergetve furcsa po-
zíciókban lévő meztelen fiúk és lányok képeit kezdte mutogatni. Oldalvást nekitámasz-
kodva álltam, és réveteg, merengő tekintettel néztem ezeket a légiés emberi testeket,
amikor utolért a levegőt váratlanul felkavaró homályos izgalom örvénye, és valósággal
letaglózott a nyugtalanító borzongás, a hirtelen megvilágosodás rám törő hulláma.
Ám ezenközben a mosoly kis felhője, mely ott játszadozott szépséges, puha bajusza
alatt, a lüktető halántékán feszülő nyiladozó vágy, a vonásait egy pillanatra összpön-
tosító intenzitás – rendre visszahullott a semmibe, és arca tovaúszott a messzeségbe,
önmagáról megfeledkezve szertefoszlott.

Jan Bloński

A VILÁG MINT KÖNYV ÉS KOMMENTÁR

Mihályi Zsuzsa fordítása

1

Abból a mintegy harminc különös, extravagáns elbeszélésből, amelyekből Bruno
Schulz műve összeáll, legalább négy a Könyvek Könyve jegyében született – a Könyv
természetesen csak külsőleg emlékeztet a közönséges könyvekre. (Az ÉRTEKEZÉS A
MANEKENEKRŐL című novellára gondolok, illetve a SZANATÓRIUM A HOMOKÓRÁHOZ
első három darabjára, nevezetesen A KÖNYVEK KÖNYVE, A ZSENIÁLIS KORSZAK című-
ekre, és bizonyos mértékig idetartozik a TAVASZ is).¹ Úgy is fölfoghatjuk ezeket, mintha
az író esztétikai kísérleteit és elveit szemléltetnék meseszerű formában. Az ÉRTEKE-
ZÉS...-ben az alkimista és mazochista – hogy is mondjam – színezet a meghökkentő...
Az apa kifejti benne „a másod-démiurgia programját, [...] mely a nyílt opposzió álláspontját
volt hivatva elfoglalni az uralkodó korral szemben”. (32.) Mindezt pedig női hallgatóság
előtt teszi, amely háromszor alázza meg és fojtja belé a szót. Vagyis az ÉRTEKEZÉS... a
degradáció gyönyöréről beszél, és rávilágít arra, mi fűzi össze a schulzi elbeszélést a
mazochizmus „bűnös manipulációjával”.

A TAVASZ inkább példa, mint magyarázat: azt mutatja be, hogyan működik az író
képzelete. A tavasz szakaszait a gyermeki szeretet fejlődésének felelteti meg, ami ész-
revétlenül fordulatos, bonyodalmas cselekménybe fordul át, ahol Ferenc József csá-
szár sötét jellemet alakít... Az egész – nyilvánvalóan értelmetlen – történet egy bé-
lyeggyűjteményből indul, ezt látja az ifjú narrátor „a valódi ragyogás könyvé”-nek, amely

megdönti „*a világ egyértelműségének [...] tételét*”. A RAGYOGÁS KÖNYVE, héberül a ZÓHÁR kabalisztikus értekezés, a bibliai bölcsesség kommentárja... Ezért nincs okunk meglepődni a narrátor hálatelt sóhaján: „*amikor minden összeesküdött, ó, Istenem, hogy elitkoljon Téged, amikor I. Ferenc József eltorlaszolta, betapasztotta az utolsó rést is, nehogy megpillantsanak [...] Arcul csaptál e lángoló könyvvel*”. (Nv. 114.) Az elbeszélésben Ferenc József kormányzása a gyakorlatias „próza” hatalmát jelenti, amely megbénítja a valódi, költői mű kibontakozását... Ez, mint a későbbiekben kiderül, a költői természetű szöveg vagy általában minden nagy művészet poliszémiáján alapul.

Ami magát A KÖNYVEK KÖNYVÉ-t illeti, az nyilvánvaló utalás a BIBLIÁ-ra, minden mű kezdetére. Hiszen a BIBLIA a teremtést beszéli el és magyarázza: elmondja, hogyan teremtette Isten a világot, majd fáradságos munkával az embert és a választott nép egész társadalmát. Vagyis ha az ember (művész, költő) teremt valamit, gyarapítja ezzel a létezőt, visszatér az Autentikumhoz, utánozza azt, ugyanakkor – az újdonság révén szemben is áll vele állandóan.

„*A Könyvek Könyvének exegétái azt állítják, hogy minden könyv az Autentikum felé igyekszik. Csupán kölcsönélet élnek, mely szárnyalásuk pillanatában visszatér ősforrásához. Ez azt jelenti, hogy a könyvek fogyatkoznak, s az Autentikum gyarapodik.*” (100.)

Vizsgáljuk meg, miért került A KÖNYVEK KÖNYVE A ZSENIÁLIS KORSZAK elé (a novella azt a pillanatot jeleníti meg, amikor a gyermekben fölébred a rajztehetség), amely egyúttal bevezetés a SZANATÓRIUM A HOMOKÓRÁHOZ című ciklushoz, Schulz második és utolsó könyvéhez.

Az ÉRTEKEZÉS A MANEKENEKRŐL című íráshoz igen sok kommentár készült. A TAVASZ-t Artur Sandauer elemezte aprólékosan, észrevette benne „*a komplexus születését*” – természetesen szexuális komplexusról van szó.² Van két-három mondat A KÖNYVEK KÖNYVÉ-ben, amelyekre gyakran hivatkoznak a kritikusok.³ De nem találkoztam teljességre törekvő interpretációval, ami meglepő lehet, ha figyelembe vesszük, milyen helyet foglal el az elbeszélés a SZANATÓRIUM fölépítésében.

Engedtessek meg nekem, hogy elismételjem a történetet, amelyet sokkal jobban mesél el Schulz A KÖNYVEK KÖNYVÉ-ben. Aztán megvilágítom néhány idézettel. Mindig ugyanazokkal, hiszen az író programadó hitvallásai nem töltenének meg tíz oldalt sem... Ki tudja, hátha kínálkozik valami konklúzió – vagy legalább egy nyom, amelyet követve egy-két lépéssel beljebb jutunk a schulzi labirintusba. Tehát:

1. Kezdetben volt a Könyvek Könyve, a Könyv, amelyet nyugalmasan olvasgattott az apa, míg a gyermek – boldogan – játszott az asztal alatt. „*Anyám még nem tűnt fel akkor*”, és a szobában, mely nagy volt, mint a világ, az apa azzal szórakoztatta a fiát, hogy „*szappanbuborékokat eregetett [...] a szivárványos levegőbe*”. A Könyvek Könyve fölragyogott, és „*fecske- és pacsirtarajokat eregetett föl a betűk közül*”. (88.)

2. Aztán minden feledésbe merült egészen addig az éjjig, amikor a kislány fölébredt egyszer, és „*homályosan [...] emlegetni kezdte a régi, elveszett Könyvek Könyvét*”. Apja végül a BIBLIÁ-t mutatta, ahol megnézhetette a madarakkal teli eget és a Bárkába vándorló állatokat. De a gyermek nem akarja fölismerni a Könyvek Könyvét ebben a „*silány apokrif*”-ban, „*sikerületlen hamisítvány*”-ban. Amikor elcsendesedik a kislány, apja megpróbálja neki elmagyarázni, hogy a Könyvek Könyve mítosz, és valójában csak könyvek vannak. A gyermek mégsem akar hinni neki. Akkor már tudja, hogy „*a Könyvek Könyve – követelmény, feladat*”. (89–90.)

3. Kis idő múltán mégis fölkelti érdeklődését egy régi kalendárium. A cselédlány, Adela lapozgatja, a kislány közel hajol hozzá, „*hogy újra megmámorosodjak testének illatától*

– mert ifjúi varázsa nemrég nyilatkozott meg ébredező ösztöneim [...] előtt”. Csillag Anna történetére pillantva, amely „szerkezetében Jób történetéhez hasonlatos”(!) – ráébred, hogy épp ez „a Könyvek Könyve, annak utolsó lapjai, nem hivatalos melléklete, hulladékokkal, romokkal telt hátsó udvara!”. Az utolsó lapokon nyilvánvalóan „lázálomszerű félbeszélés” következik, ostoba anekdoták és hirdetések. Csodatévő balszamok, kintornák, mesterséges madarak, fekete mágia és a kegyetlen férfiszelídítő, Magda Wang cinikus és nyíltan pornográf emlékiratai töltik be a lapokat. De a kisfiúnak – miután elrejtette „a salabaktert a legmélyebb fiókban” – „az volt az érzése” (nem kellene ezt kiemelni?), tehát az volt az érzése, hogy „a hajnalpírt fekteti aludni a komódba”, és amit a kezében tart, az maga „az Autentikum, a szent eredeti, bár mélységes megalázottságban és lefokozottságban”. Sőt több: amikor újból kinyitja a kalendáriumot, a képek már nem ugyanazok, és „a városka becsületes szakálltulajdonosai”, akik a hajnövesztő szert dicsérik, úgy jelennek meg, mint „vándor cimberék”, „fölváltva hol Gáspárok, hol Boldizsárok”, sőt mint „az Arculat Angyalai”, ami – a narrátor szerint – azt bizonyítja cáfolthatatlanul, hogy amit a kezében tart, az maga az Autentikum. (92–102.)

4. Itt megáll tehát, és kihirdeti, hogy az elbeszélés közeledik a „zseniális korszakhoz”, amiről nem könnyű kijelenteni, hogy volt-e vagy nem volt, hiszen „egészen és integránsan jelen van valamennyi fogyatékos és töredékes inkarnációjában”. (104.) Ahogy a következő elbeszélésben mondja, akkor kezdődött, amikor a konyhában megjelent – a „tűzszlop”! „Elváltzott hangon idegen, kemény átkokat ugat [...] rá” a kisfiú, hiszen nem tudja, „hogyan feleljek én egymagam arra a millióm káprázatos kérdésre, amivel eláraszt az Isten?”. (108.) De nem tudja kisegíteni senki: halomba hordja hát a papírjait, és elkezd – rajzolni! Ezerszámra készülnek a rajzok. Állatok, madarak hömpölyögnek – „miként Noé napjaiban” – ismerős ragyogást keltenek, és a tavasz hírére hozzák, „mintha e hosszú és ragyogó faszor túlsó végén hirtelen felbukkant volna egy nagyon távoli valaki, és sugárzóan közeledne – előtte futna a hír, az előérzet”. (111–114.)

5. Húsvétkor, amikor nincs otthon senki (és főleg nincs otthon Adela!), megérkezik Szloma, Tobiasz fia, a helyi szélhámós és tolvaj. A jó meleg börtönben szokta tölteni a telet, de tavaszra visszatér „kalandjaihoz és örülléseikhez”. A kisfiú üdvözl, meg akarja mutatni neki a rajzait. Szloma el van ragadtatva: „Azt mondhatná az ember – szól –, hogy az egész világ átment a kezeid közt, csupán azért, hogy megújuljon.” Ó, Szloma, soha nem követne el bűnt, „ha nem lenne a világ annyira elhasznált [...], ha nem vesztették volna el benne a dolgok aranyozásukat, az Isten kezének távoli visszfényét”. Józefnek – így hívják a kisfiút – előbb kellett volna születnie...

De ő, lelkiismeret-furdalástól hajtva, beismeri, hogy nem tudja, „valóban ő-e a szerzője” ezeknek a varázslatos képeknek: „mintha valami idegen dolog használta volna föl az én ihletemet, előttem ismeretlen célokra”. De megtalálta az Autentikumot... Meg akarja mutatni Szlomának: előveszi a komódból Adela ruháját és cipellőjét, alatta ott tündököl a „drága salabakter”. De Szloma inkább Adela attribútumait veszi kézbe, és így medítál: „Ezt nem mondotta az Isten – szól –, s mégis, milyen mélységesen meggyőz. [...] A teremtés hat napja isteni volt és fényes. De a hetedik napon idegen fonalat érzett kezei közt az Isten, s ijedtében levette kezét a világról. [...] Ó, Józef, őrizkedj a hetedik naptól...” Aztán gyorsan keblébe rejti Adela ruháit, és azt mondja: „Hogyan is hagyhatnálak e jelkép hatalmában! Isten mentsen e könnyelmű cselekedettől...” Elmosódnak a vonásai, és eltűnik. (118–120.)

Amint látjuk, jelen van itt az egész BIBLIA – Mózesztől a Messiáig. Sokszor nem is könnyű fölismereni a barokkosan burjánzó Schulz-stilusba remekül beleolvastott bibliai utalásokat. Figyelmet és éberséget igényelnek... Emlékeztetnék arra is, hogy utolsó

éveiben Schulz dolgozott egy könyvön (lehet, hogy regény volt?), amelynek a címe MESSIÁS lett volna. Megkockáztathatjuk azt az – óvatos – feltételezést, hogy az idézett elbeszélések a Schulz által megálmodott „Messiás”-könyv piszkozatai vagy inkább hiányos, tökéletlen változatai lennének... A KÖNYVEK KÖNYVE, A ZSENIÁLIS KORSZAK és a TAVASZ mindenesetre az író legjobb művei közé tartoznak. Viszonylag későn, 1936 körül keletkeztek: azért helyezte őket Schulz a SZANATÓRIUM A HOMOKÓRÁHOZ című ciklus (1937) elejére, mert azt akarta, hogy ezek igazolják írói tehetségét... Ugyanakkor mindenki tudja, mennyire jellemző a motívumok, képek és események makacs ismétlődése az egész életműben.

2

Schulz irodalmi hitvallásaiban – poétikájában *explicité* – talán az a legmeglepőbb, mennyire hajlik a regresszióra. „*Rajzolásom kezdete mitológiai ködbe vész. Még nem tudtam beszélni, s máris telefirkáltam ákombákomjaimmal minden papírt meg az újságok széleit...*” (235.) Példaként olyan egyéni fantazmákat említ Schulz, mint „*a konflis, amint fölhúzott ernyővel, égő lámpásokkal kihajt az éjszakai erdőből. A mai napig nem merítettem ki ennek metafizikai tartalmát*”. (236.) De az már nehezen érthető, milyen metafizika utazott abban a drohobyczi konflisban... A másik példa világosabb, ezt abban a Witkiewiczhez írt levelében említi Schulz, amelyet a Tiszta Forma hívének adott kváziinterjúval együtt közöltek.⁴ Egy képről van szó, ahol „*egy apa viszi a fiát a roppant éjben, míg a gyermek a sötétséggel beszélget*” – a kép nyilvánvalóan egy Goethe-balladából származik.

Az erdőből előrobogó konflis mintha a szorongás csupasz, elementáris tapasztalata volna, amely kibújik mindenféle magyarázat alól. Eltér ettől az éjszakai vágta esete, amikor „*tragikus készséggel felelget az éjszaka faggatózására az elgyötört, sorsába belenyugvó gyermek, aki teljesen ki van szolgáltatva az elemeknek, amelyek elől nincs menekvés*”. A tanács-talan döbbenet és vérfagyasztó rémület érzésébe itt már belopózik – az értelem előérzete, amely elrendezi az érzelmi tapasztalatokat. Hiszen tragikumról és végzettről van szó... A Schulznál igen gyakori bibliai utalások a képeknek ebbe a könnyebben megfejtethető csoportjába tartoznak, amelyek – mint mondta – „*a léleknek olyan vastókéjét alkotják, amelyet előérzetek és félig tudatos tapasztalatok formájában kapunk meg igen korán... egész további életünk annak jegyében zajlik, hogy magyarázatot találjunk ezekre a bepillantásokra, legyőzzünk bennük mindent, amit megértünk és végigvezessük az intellektus minden területén*”.

„*Ez az én ideálom: gyermekké »érni«*” (231.) – írta Schulz egy Pleśniewicznek címzett levelében. De – vigyázat! – a gyermekkorhoz való visszatérésnek nem az a célja, hogy visszanyerjük az ösztönös pillantás frissességét vagy az érzelmi tapasztalatok erejét. Ahhoz a pillanathoz érkezünk így vissza, amikor az élmények és érzelmek patakjában megjelent a gyermek előtt egy magasabb (vagyis a közvetlen szükségletektől független) rend és irány... Ezért a gyermekkorhoz való visszatérés „*önéletrajzom vagy inkább szellemi genealógiám, kat'exokhén genealógiám, mert szellemi származásomat tárja fel, egészen addig a mélyrétegig, ahol a mitológiába vész, ahol elvész a mitológikus lázálomban [...] Ez a végső mélység, ennél tovább már nem mehetünk*”. (226.) Akárcsak a felhozott példákban. A gyermeki elragadtatást vagy félelmet – madarak tarka körtánca vagy a konflist húzó ló félelmetes pofája – először meg kell nevezni, meg kell határozni, meg kell magyarázni... Formát, nevet, magyarázatot kell kapnia, másképp embertelen káosszá folyik

szét. De ez a forma, név, magyarázat mindig máshonnan ered – adott az ember számára, kívülről kapja. A szavakat is megmondják a szülők, kívülről erőltetik rá a gyermekekre, ugyanígy az értelem is megnyilvánult már az ember előtt – mintha ezt sugallná Schulz.

„*Aminek nincs neve, az számunkra nem létezik*” – mondta. A világ csak annyira létezik, amennyire meg lehet nevezni. Legalábbis az emberi világ. „*A régi kozmogóniák ezt azzal a szentenciával fejezték ki, hogy »Kezdetben vala az Ige«.*” (Nh. 2.) A szó valóságosabb, nem pedig kevésbé valóságos, mint az anyag. Az anyag a lehetőségek passzív tárháza csupán, a lélek viszont a formák alkotója – ezt tanítja az apa az ÉRTEKEZÉS A MANEKENEKRŐL című novellában. Ez a régi megkülönböztetés (amelynek szexuális töltését Schulz egy percig sem titkolja) magában hordja a következő, modern változatot. Az első teremtmény, Isten műve abból származott, hogy az anyagnak formát adtak. Az emberek viszont megkapták a „*másod-démiurgia*” (32.) jogát. Hiszen mintegy a Démiurgosz gesztusát ismétlik szüntelen jelteremtő tevékenységükkel – elsősorban a nyelvvel. Folyékonyan használjuk a szót, „*a valóság árnyékának, tükörképnek tekintjük. Helyesebb volna ennek az ellenkezőjét állítani: a valóság a szó árnyéka. A filozófia tulajdonképpen filológia, azaz a szó mélyre hatoló, alkotó vizsgálata*”. (Nh. 3.)

Azt jelentené ez, hogy a szó azonos az értelemmel? Nem. Csak annyit mondhatunk, hogy „*a szó az értelem felé kezd gravitálni*”. Hajlik arra, hogy csatlakozzék az „*egyetemes értelemhez*”. Most „*a szónak ezt az ezerarcú, de sértetlen egészét fordulatokra, hangokra, köznyelvre szakították szét, és ebben az új, gyakorlati igényekhez igazított formájában, a közlés eszközeként jutott el hozzánk*”. Ugyanakkor „*az eredeti szó [...] maga a nagy, egyetemes egész*”. Mint tudjuk, ez volt a teremtő Ige... A szó alkotó, költői használatát is az jellemzi, hogy az egészhez való visszatérésre törekszik. És ha visszatér az egészhez – akkor világosodik meg az értelem! Amikor a szó nem szolgálja többé a gyakorlatot, „*akkor egyfajta regresszió veszi kezdetét benne, ellenáram a szó régi kötelekei, az értelemmé való kiegészülés felé. A szónak ezt a [...] vágyakozását nevezzük költészetnek*”. (Nh. 2.)

Mint láttuk, elszigetelt szót (vagy szavakat) alkalmazunk a megnevezésre. Már ekkor képesek arra, hogy koncentrálják és elrendezzék a kaotikus benyomásokat, amelyekbe alámerültünk: erősen érzi ezt a kisgyermek. Ezt a képességet viszont a nyelvi rendszer egészének köszönheti a szó: ilyen szempontból is adott az ember számára az „*értelem*”. Az „*egész*”-et Schulz még tágabban értelmezi: „*Valamit megnevezni annyit tesz, hogy azt egy egyetemes értelem részévé tesszük. [...] Az eredeti szó a világosság értelme körül keringő tünemény volt, maga a nagy, egyetemes egész.*” (Nh. 2.) Ez a „*világosság*” ötlött Jerzy Jarzębski szemébe, „*nem tudjuk – mondta –, hogy itt a világosság rendelkezik-e értelemmel (és mit jelentene akkor), vagy metaforikusan a világosság az értelemmel azonosulna. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy sajtóhibával állunk szemben, vagyis itt a »világ« szót használja*”.⁵ Ha megnézzük Mózes első könyvét, akkor a „*világosság*” lenne – ha szabad így fogalmaznom – világosabb.

1. „*Kezdetben teremté Isten az eget és a földet*” – olvassuk az első mondatban, amely előrevetíti a továbbiakat. Így folytatódik:

2. „*A föld pedig kiellen és pusztá vala, és setétség vala a mélység színén, és az Isten lelke lebeg vala a vizek felett.*”

3. „*És mondta Isten: »Legyen világosság!«*”

4. „*És lón világosság. És látta Isten, hogy jó a világosság; és elválasztá Isten a világosságot a setétségtől.*”⁶

Ebből az tűnik elénk, hogy ami Schulznál az „eredeti szó”, az a BIBLIA-ban az ige, amelyet Isten lelke mond ki a káosz fölött. Ott kering „a világosság értelme körül”, amely ezzel a szóval teremtődik – elsőként. A világosságnak kell az első helyen állnia, anélkül nem lehetne látni, nem lehetne tudni, mi a jó és mi a rossz... Vagyis az „eredeti szó” tekintettel a „világosság értelmére” – önnön gondolatának lehetőségét és célját vizsgálja, behatol – mondhatnánk – az értelem értelmébe. Ha viszont tényleg elsőnek kell lennie, akkor az már az „egyetemes egész”, magába kell foglalnia a létet! Vagyis fölfoghatatlannak, transzcendensnek kell lennie...

De vallásos volt-e Schulz? Tudomásunk szerint nem. Nem gyakorolta a judaizmust, állítólag már az apja sem nagyon tett eleget a hívő zsidók kötelességeinek. Sőt Schulz kilépett – vagy legalábbis szándékában állt kilépni – a zsidó hitközségből, mert keresztény nőt akart feleségül venni...⁷ De ez még nem zárja ki feltétlenül, hogy ő maga ne hitt volna. De akár hit nélkül is meg lehet élni a világot „teologikusan”, igazi vallási kategóriák szerint. Ez történhetett Schulz esetében is. Az „eredeti szót” „lázalom”-nak nevezte. De ki az, aki „lázalmában félbeszéli” (vagyis teremtett, bizonytalanul, mintegy próbaképpen gondolkodott)? Isten lelke vagy a világ, az ember (az emberek), akiben (akikben) megszületik a szó, a nyelv lehetősége? Ha Schulz képzeletvilágát akarjuk megérteni, elhalaszthatjuk a választ. Amíg viszont működhetett az író világa Jahve nélkül is – addig a BIBLIA nélkül biztosan nem.

Schulz voltaképpen az „értelme”-re vitte át az abszolútum jelzőit. „Az értelem az az elem – írta –, amely beemeli az emberiséget a valóság folyamatába”, vagyis ha jól értem, a keletkezésbe is. Ezek szerint az értelemnek teremtőereje van; a szóban fejt ki hatását, ezzel gyarapítja a valóságot („a valóság a szó árnyéka”). Az értelem önálló, önmagának tesz eleget: úgy születik meg egyből, mint „egyetemes egész”. „Az értelem abszolút tényező. Hogy valamit miért találunk értelmesnek – azt nem lehetséges megfogalmazni.” De ez az értelem az emberiség érdekében születik, „az emberi szellem fáradhatatlanul rója mítoszglosszáit az élet lapjaira”, vagy Istenben is talál végső biztosítékot? Schulz nem adott választ erre, talán nem talált, talán nem érdekelt. De hát nem is filozófus volt, hanem író, olyan ember, aki csak az írásban teljesedett ki. (Nh. 3.)

Mégsem hagyta abba az igazság (vagy az értelem) keresését, visszafelé haladt a kezdetekig. „Mindig úgy éreztem, hogy az egyén lelkének gyökere, ha elég mélyre hatolt, elvész valamiféle mitikus magban. Ez a végső mélység, ennél tovább már nem mehetünk” – hangsúlyozta sokszor. De voltaképpen mi ez a mitikus mag? Schulz képzeletvilágát – első pillantásra – az örök fejlődés mitológiája uralja, amely az évszakok ritmusának parancsára működik. Witkiewicz kérdésére válaszolva „a szubsztancia szélsőséges monizmusá”-ról írt, melynek élete „végtelen mennyiségű maszk fölhasználásából áll”. (233.) Tuwimnak írt levelében is szembeállította a „népek és históriák dermedt mitológiáját azzal, ami vérünkben zúg, a filogenezis mélységeiben kavarog, szerteágazik a metafizikai éjben”. De talán csak kedvében akart járni a nagy Tuwimnak, aki bálványozta a testet, a virágzást, a természet energiáját... A Witkiewicznek adott válasznak is az volt a célja, hogy magyarázza és népszerűsítse műveit az átlagolvasó előtt – hiszen a *Tygodnik Ilustrowany* számára írta. Mégis elmondja benne Schulz, hogy maga is „kíváncsi [...], hogy hangzott volna diszkrúzív formában a Fahajas boltok bölcséleti credója”. Fölfoghatjuk ezt úgy is, mintha diszkréten emlékeztetne arra, hogy az író többet – vagy másképp – tud magáról, mint amit elmond az embereknek.

Ha Schulznál vitalizmust, panteizmust, panbiologizmust keresnénk *e tutti quanti*, az – a kritikus részéről – túlbuzgó és óvatlan cselekedet lenne. „Gondolatainknak nincs egyet-

len paránya sem, amely ne a mitológiából származnék, s ne annak átváltozása, megcsonkítása és átlényegülése lenne. A szellem eredendő funkciója a mesélés, történetek létrehozása.” (Nh. 2.) Vagyis ez az értelem – bár még „a világ végső értelme” is lehet – a „mesélésből” ered? A fabuláris *bricolage*-ból, a történelem szemétdombján talált töredékekből összeragasztott történetből? A schulzi vallomásokból nem építünk tudós mítoszelméletet. Már csak azért sem, mert abból a viszonyból, amely az író – kedvec – mitológiájához fűzte, egyfajta homályosságot vagy inkább ambivalenciát vélek kiérezni.

3

Ha megmagyarázni nem tudom is, igyekszem közelebb jutni ennek a kettősségnek az értelmezéséhez. De előbb visszatérnék még egyszer A KÖNYVEK KÖNYVÉ-hez és a Könyv különös sorsához. Mint tudjuk, öt epizódot különíthetünk el benne:

1. Az első Könyvek Könyve, amely elkápráztatta az apja (az Atya?) lábánál játszó kisfiút – természetesen a Teremtés Könyve. Az apa szappanbuborékokat ereget – világokat? –, az anya (a nő) ekkor még nincs jelen.

2. A gyermek mindent elfelejtett. Amikor újból föleszmél, már nem elég neki az apja Bibliája: hamisítványnak tartja. Mégis – állatsereglet vonul a Bárkába... Hogy is van valójában? Nem tudni. De azt megtudja a kisfiú, hogy a teremtés a Könyvek Könyve és/vagy egy könyv. Más szóval olyan „szöveg”, amely magában hordja az „értelmet”, és azt meg kell fejteni.

3. Adelenak (a nőnek) köszönhetően a kisfiú megtalálja a Könyvek Könyvét, vagy legalábbis annak „függelékét”, egy ostoba kalendáriumot. A teremtés tehát átkerült az idő és a nőiség felségterületére... Ha mégis elragadtatásba ejti (ragyogásával elkápráztatja) a kisfiút, az azért van, mert megőrizte a fejlődés, a növekedés képességét – az „autentikusság” tévedhetetlen jelét.

4. A tűzoszlop láttán – amely bizonyára hasonlít ahhoz, amely az izraelitákat vezette a pusztaságban (A Kivonulás Könyve, 13, 21) – a kisfiú rajzolni kezd. Úgy érzi, kötelessége válaszolni a „*milliom káprázatos kérdésre*”, amivel Isten elárasztja. Rajzai hirtelen összeállnak „*látomás-anagrammákba, sugaras kinyilatkoztatások rébuszaiba tömörülve*”. (108–109.) Úgy érzi, még azt is megértette, „*miért van az állatoknak szarvuk*”... (111.) Mindez azt bizonyítja, hogy alkotni kezdett (művész lett belőle), hogy előhívja az értelmet. Már-már saját szemében is – Messiásnak tetszik...

5. Ki tudja, talán a tolvaj Szlómának is vannak hasonló előérzetei. Amikor a befogadó szerepét ölti magára (vagyis az olvasóé is), készségesen elismeri, hogy a kisfiú rajzain „*a vonalak ellenállhatatlanok, megrázóan találók, véglegesek*”. (120.) A Művész győzte meg itt a művészt vagy a kisfiúban valóban életre kelt a Messiás?

De hát ez biztosan nem sikerül neki. Most persze szeretné visszautasítani – mint „*valami idegen dolgot*” – mindazt, amit ráerőltetett az Autentikum. Hiszen mind gyakrabban találja akaratlan plágiumnak, amit létrehozott, amiről úgy érzi, „*más sugalmazta, készen toltá őket élem... Mintha valami idegen dolog használta volna föl az én ihletemet, előltem ismeretlen célokra. Mert meg kell vallanom neked – mondja Szlómának –, [...] hogy megtaláltam az Autentikumot...*”. (119.) Ott fekszik most a fiók mélyén, Adela ruhái és cipellői alatt... És a hős bevallja, hogy már régóta nem lapozgatta...

Szloma azonban figyelmezteti: „*A teremtés hat napja isteni volt és fényes. De a hetedik napon idegen fonalat érzett kezei közt az Isten, s ijedtében levette kezét a világról, bár teremtő*

lelkesezéséből futotta még sok napra és éjszakára. Ó, Józef, őrizkedj a hetedik naptól...” (120.) Szloma tehát – és vele együtt az olvasó? – nem hiszi el, hogy a kisfiú keze alól kerülhetett ki a művészet, ami teljes egészében az Autentikumból származik! Csakhogy Szloma nem szavahihető tanú: csirkefogó tolvaj, notórius hazudozó! Amikor – állítólagos borzadályal – fölemeli Adela cipellőjét, azt mondja: „*Hogyan is hagyhatnának e jelkép hatalmában! Isten mentsen e könnyelmű cselekedettől...*” (120.) De miután figyelmeztette a kisfiút, „*gyakorlott, ügyes mozdulattal keblébe rejtette Adela cipellőjét, ruháját és gyöngy-sorát*”. (120.)

De pusztán azért, mert Szloma hamis tanácsokat ad, a művésznek joga és kötelessége-e, hogy elvesse és legyőzze az Autentikumot? Igencsak kétséges. Nehezünkre esik hinni az ostoba kalendáriumban, Józef abszolút lángelméjében és Adelában, aki – Józef és az emberiség javára – a Démiurgosz helyébe lép, és a művészet ihletője lesz... De hogyan lehetnének igazak, amikor Szloma lop, hazudik, megittasodik Adela cipellőjétől... Elinal tehát bicegve, és amikor kilép az ajtón, arca szürke és elmosódó! Ezek pedig ördögi vonások és tulajdonságok.

Akkor hű maradjon-e a kisfiú a „*hat naphoz*”, vagy neki sem kötelessége? Nincs válasz, mert a Könyvek Könyvéről szóló történetek nem allegóriák. Inkább azt az ellentmondásosságot szemléltetik, amiből Schulz egész életműve építkezik. Az összeegyeztethetetlen – bár ugyanakkor kötelező érvényű – értékrendek keveredéséből származik. Ez okozza a schulzi világ tökéletes, álomszerű megjósolhatatlanságát: soha nem tudhatjuk, melyik rend kerekedik felül, akárcsak az álomban. Hogyan lehet ezt körülírni? Az első rend eszmei alapja Isten, a szükségképpen tökéletes világ teremtője, hiszen az isteni gondolat ebben ölt testet materiálisan, a Teremtény sohasem lehet olyan tökéletes, mint a Teremtő, ezért kell Isten felé törekednie... Ebben a rendszerben – és ezt helyesen emelte ki Jarzębski⁸ – a szellem, a rend, a teremtény mindig előbbre való és magasabb rendű, mint az anyag, a káosz és a létezés. A rossz pedig elsősorban a hiány, ami elvetélt, silány teremtényekben és tettekben jelenik meg.

De fölfedezhető Schulznál egy másik elv is. Ugyanis – vélhetőleg – az, ami korábban a bukás vagy a bűn kategóriájába tartozott... lehetőséget biztosít, alkalmat ad a változásra, vagyis a világ átalakulására. A világ valójában nem él bűnben, nem is fölös rossz vagy hiány, hanem az eltévelyedés és a bűn hatására változik és fejlődik. Az eredendő bűn – a kíváncsiság – változást követel, ezért ez a létezés mozgatóereje.

Egyszerűbben fogalmazva: az ember természetesen tiszteli Istent, de inkább a káosz, az anyag, a test és a nő felé húzza a szíve, vagyis a lét tébolyult és mámorító burjánzásához... Hiszen Isten életet, az ördög viszont alkot, igaz, hogy ócska, silány minőségben. Az ördög? Talán – egyenesen – az ember? Elsősorban – a művész? A teremtőerő, amely lealacsonyítja és leigázza a lelket, nagymértékben azonosul a szexualitással, ami Schulznál nem nélkülözheti a mazochisztikus színezetet – és nem is nélkülözi. Ugyanis ez a bizonyíték arra, hogy tudatosan bukott el a szellem, amely a Démiurgoszba – a tökéletes Teremtőbe – vetett bizalom fölé helyezte az újdonság iránt érzett kíváncsiságot és lelkesedést, az újdonság iránt, amely alakulóban és születőben van...

Állandóan változik a kisfiú viszonya a Könyvek Könyvéhez – amely egyszerre a BIBLIA és a világ –, ez mutatja, hogyan keveredik egymással a kétféle rend, és hogyan lépnek egymás helyébe a művészi érés folyamata során. Történeti olvasás közben labirintusszerűnek tetszenek, ahol az alakok többnyire a kiindulópontnál állnak. Az ilyen értelmezések – vagyis „értelmek” szinte kioltják egymást, és tökéletesen ellenté-

tes következtetéshez vezetnek. Ennek az az oka, hogy a művész nem feledkezhet meg a szent Könyvek Könyvéről, ugyanakkor – nem tud ellenállni az anyag és a nő csábításának, vagyis a léha és romlott műnek. Ezért juttatja a képzelet mozgása mindig a kiindulóponttal ellentétes szférába. Legjobban a szóban forgó három elbeszélés mutatja ezt. Minél jobban eltávolodik ezekben a kisfiú az apai Könyvek Könyvétől, annál inkább visszatér hozzá, bár egyre nagyobb a kitérő az úton, egyre nehezebb rátalálni... Sőt – talán egyáltalán nem is talál rá, hiszen Szloma tanácsából nem lehet egyértelmű következtetésre jutni!

Úgy is mondhatjuk, hogy Schulz egész életműve nem más, mint az elénk tárt el-lentmondás, amelyből nem tud és már nem is akar szabadulni. Egyfajta megkövült ellentét ez, amely fejleszti az író művészi személyiségét, és segít neki újabb és újabb anekdotákat, rejtvényeket és történeteket kitalálni. Ebből származik a „*valamilyen »pan-irónia« léggöre*”, amit Schulz prózája sugároz. Ebben a világban semmi sem szilárd, tartós, végleges.

„A Fahajas boltok bizonyos receptet ad a valóságra, bizonyos speciális szubsztanciafajta-tat statuál [...] Ennek a valóságnak a létmódjaiban és szokásaiban bizonyos »pan-maskarádé« elve érvényesül. A valóság csak a látszat kedvéért, tréfából, játékból ölt magára bizonyos alakokat. Valaki ember, másvalaki svábbogár, de ez az alak nem érinti a lényegét, csak egy pillanatra fölvetett szerep.” (232–233.)

De történhetik-e másként egy olyan világban, amely mintha a Könyvek Könyvének eretnek átírata volna? Vagy másképp: abban a tisztán emberi fantazmagóriában, amely kizárólag a Könyvek Könyve – egyre elmosódóbb – emlékeiből nyeri összetartó erejét? Ebben a világban – ebben a fantazmagóriában – minden feltételes, minden mondat ironikusan kacsingat az olvasóra.

Schulz prózájára jellemző, hogy rendkívül homogén: lehetetlen nem fölismerni három mondat után. Ennek az a magyarázata, hogy – különböző módokon – minduntalan visszatér ahhoz az eredendő ellentéthez, amelyet igyekeztem megragadni, és amely műve alapjául szolgál. Jarzębski vette észre először, hogy Schulznak sikerült leképeznie ezt az ellentétet a megjelenített világ terére: „*amikor az elbeszélések hőse lefesti környezetét, melyben mozog, mindig vagy labirintusszerű, vagy zárt theatrumra emlékeztető vonásokkal ruhazza föl a világosan körülhatárolt teret, amelyen túl lesben áll egy meghatározatlan elem*”.⁹

A labirintus az expanzió fázisának felel meg, a zárt tér pedig a regresszió fázisának. A labirintusbeli bolyongás gyakran az apa elhagyásához és a büntudathoz kapcsolódik; a visszatérés a védett helyre – a rend és a biztonság tudatával jár együtt. A messzi vándorutak előhívják a tudatalattiba zárt vágyakat: az elszigetelt *locuson* mintha béke és rend uralkodnék. A térbeli oppozíció általánosítható, másképp is ki lehet fejteni: Schulz világának akkor „*két aspektusa lesz: tévelyeg, aki benne él, mert korlátozott tudása, rejtett komplexusai, biológiai adottságai és ösztönei minduntalan elcsábítják és tévútra terelik, ugyanakkor – a kaotikus világ és saját psychéje között bolyongva – tudatában van annak, hogy létezik egy örök alapelve, amelyre ráépül a valóság szerkezete*”.¹⁰

Itt bukkan föl megint az ellentét a másodlagos és az eredeti teremtés, a könyv és „*az isteni színek szűzi virradatá*”-ban (88.) ragyogó Könyvek Könyve között...

De nincs már visszatérés a Teremtés „*szűzi virradatá*”-hoz. Az ember elbukott, eltasztatott, ezért a széttörédezés vonatkozik az „*értelem*” fogalmára is. Mert – mint Krzysztof Stala írja: „*a szélszórás és szétesés, az istenkáromlás a gonosztól ered, ugyanakkor*

elvé teret nyit a költői alkotásnak. Csak ennek köszönhető, hogy [...] Isten, a szó, az értelem eredeti végtelensége és totalitása szét hullott, szétporladt [...], megjelenik az emberi költészet és alkotás [...], lehetőség nyílik arra, hogy az élethez »glosszákat írjunk« mítoszok segítségével, és a valóság az értelem részévé váljék».¹¹

Az utolsó szavaknál viszont meginognék. A schulzi világ értelme ugyanis egyértelműen törekeny, ideiglenes, ironikus! Éppen azért, mert nem foglalja magában a teljességet... Ha megbízunk benne, akkor emlékezzünk a Könyvek Könyvére, a kezdeti ígéretekre! Visszfénnyel világít, mintha mindig máshonnan érkezne. Ha egységbe olvadva, a Démiurgosz cselekedeteibe bevonva élénk – gondolhatta Schulz –, az embernek nem kellene azzal vesződni, hogy helyreállítsa a (széttörredezett) értelmet... De nem így van, és ezért az értelem, amelyet beleírunk a valóságba, ugyanannyira születik és épít, mint szétoszlik, fölfeslik és megszökik az embertől... Ezért veti el Stala is a teológiai diskurzust a filozófiai kedvéért, és omlik Jacques Derrida karjába. Mert-hogy a schulzi értelemfogalom – összegzi – mintha két „*térben*” működnék: „*Egyrészt mint eidosz, arkhé, thelosz, Isten Írása, a Logosz fénye, a végső signifié, másrészt – mint a signifiant-ok végtelen mozgása, a különbségek tiszta játéka, ezzel együtt a világ és a nyelv elemi különbözősége, a jelentést hordozó elemek határtalan kombinatorikája.*”¹²

Az első tér vallásos és archaikus, a másodikban megtalálható korunk embere, aki – Nietzsche példájával élve – örömmel mulat az élénken váltakozó különbségek „*tiszta játékaival*”.

4

De Schulz biztos nem ment volna ilyen messzire... Túlságosan hitt a szónak, a művészetnek, a képzetnek! Vagyis én nyomulhattam előre az interpretációban. A SZANATÓRIUM A HOMOKÓRÁHOZ nem gnosztikus értekezés, hanem olyan elbeszélések gyűjteménye, amelyeknek az a feladatuk, hogy révületbe ejtsenek és megragadjanak bennünket. A szabályok, amelyek irányítják őket, egyszerre különösek és egyediek... Ahhoz, hogy közel kerüljek hozzájuk, hogy megértsem őket, igyekeztem fölédzni vagy fölújítani Schulz különféle olvasmányait, idéztem a hagyományt és a kontextusokat, amelyekben novellái különös fényt kapnak. A hagyományok között talán nem kellő mértékben vettük figyelembe a zsidó hagyományt, ami már önmagában is rövid magyarázatot kíván.

A kortársaknak bizonyára természetes volt. Ki ne ismerné föl az apa alakjában a zsidó kereskedőt? A FAHAJAS BOLTOK városában – a galíciai kisvárost, ahol az „urak” lengyelek, a kereskedők zsidók, a parasztok pedig ukránok? Nem érezte szükségét sem Schulz, sem az olvasó, hogy megnevezze őket – anélkül is azonosítani tudták a dolgokat. Hiszen igencsak kellemetlen felhangja lett volna: mintha újabb feljelentés készült volna a lengyel irodalom „elzsidósodásáról”.

Húsz évvel később (Schulzot csak 1957-ben fedezték föl újra) nem voltak már zsidók, az „urakból” alig maradt valami. Ficowskinak, Sandauernek és másoknak köszönhetően mégis sikerült rekonstruálni a művek önéletrajzi forrásait (vagy inkább vonatkozásait).¹³ Jóval nehezebb volna nyomon követni Schulz szellemi fejlődését. Egyszerű rajz- és kézimunkatanár volt; vidéken, Drohobyczban lakott, csupa olyan családtag vette körül, aki nem boldogult az életben. Bécsi tartózkodásáról és tanulmányairól gyakorlatilag semmit sem tudunk. Csupán annyit, hogy otthonosan mozgott a német kultúrában, akkoriban ezoterikusnak számító szerzőket olvasott, Kafkát

és Husserl... 1934 előtt alig ismert valakit az irodalmárok közül, ambícióit inkább barátaival vagy többnyire barátnőivel osztotta meg. Irodalmi kísérletei ezekből az elvesztett levelekből születtek... Izgalmasak lehetnek, azokból a levelekből ítélve, amelyeket aztán íróársainak küldött. Így akart tetszeni, a legjobb oldaláról bemutatkozni, felhívta magára a figyelmet. Kétséges, hogy fölvetett-e a zsidó származással és hagyománnyal kapcsolatos – mindig kényes – témákat. „*Irodalom előtti*” levelezőpartnerei valószínűleg mindannyian félig asszimilálódott zsidók lehettek. Hasonló meghatározás illenék Schulzra is, aki elsősorban – vagy leghatározottabban – az irodalmon keresztül közelített a lengyeliséghez. Szokásai, környezete, neveltetése inkább a lengyelül alkotó zsidó írókhoz állt közel, sok ilyen művész élt akkor Galíciában. Közöttük talált először barátokra és olvasókra. De mégis milyen zsidó vonásokat találhatunk ezekben a fantasztikus novellákban, amelyek híressé tették?

Megint visszatérek A KÖNYVEK KÖNYVE filozófiájához. Mint Schulz többször elismételte, a költő mítosszá alakítja a valóságot. Más szóval a költőnek köszönhetően értelmet nyer az, ami szemmel látható, hétköznapi, egyedi. Tünelény, de ugyanakkor jelenvaló, érezhető, teljes értelmet. Ez az értelem természetesen a teremtés és a szövetség vallási értelmének visszhangja (tükörképe, visszfénye, parafrázisa, átalakulása). A századok mélyéből érkezik, legfőljebb félig érthető. Ha mégis fennmarad, az a kommentár érdeme (a glosszáé, ahogy Schulz mondta, bizonyára helyesen, hiszen a glossza egyaránt lehet kommentár és kiegészítés). Törékeny és bűnös, élvezettel gabalyodik az anyagba, de a mai szó szüntelenül, a maga módján keresi az ígéretet, pedig éppen az ígéret ösztönözte keresésre...

Modernebbül fogalmazva: amikor a szó és a megnevezett dolgok összeállnak egészszé, struktúrává, amit az olvasó önkéntelenül elfogad – akkor nyernek „*értelmet*”. De ez a struktúra mindig valamilyen (bibliai, mitológiai, irodalmi) „*történetre*” utal, vagyis már ismert modellre... és így tovább a végtelenségig. Schulz prózájának gazdagsága éppen a szavak, a motivációk, a narrációk állandó egymásba hatolásából, összefonódásából, egymásra rétegződéséből táplálkozik. Az újdonság az antikváriumban születik. Ez lehetne a kiindulópont Schulz metaforaelméletének rekonstruálásához.

Miért idézi föl bennünk mégis Schulz poétikája a zsidó hagyományt? Csupán azért, mert gyakran folyamodik a BIBLIÁ-hoz? De hát a BIBLIA közös tulajdona a zsidóknak és a keresztényeknek, sőt az ÓSZÖVETSÉG hangsúlyozottan volt jelen ez utóbbiak műveiben Lengyelországban nem is olyan régen – Tadeusz Nowak költészetében. Vagyis talán inkább azért, mert Schulz poétikája nyilvánvalóan a Könyvek Könyve és a kommentár kapcsolatából bontakozott ki. A világ egy-egy darabja – minden világé, ami csak életre kel Schulz tolla alatt – mindig szöveg alakjában jelenik meg, amelynek kulcsát (mélyebb értelmét) meg kell találni vagy meg kell fejteni. Ilyen szöveg „*az ég színes térképe*” (56.) vagy Bianka őseinek története (*Nv.* 119–120.), „*a táj megsárgult lapjai*” (122.), a szülői ház fala (*Holmi*, 235.), a vidéki múzeum vagy a „*kifürkészhetetlen rejtvény*” (*Holmi*, 240.). Ezrével sorakoznak a példák. Mihelyt egy ilyen részlet kerül ki az író tolla alól, máris átszővi glosszákkal, kommentárokkal, máris kifordítja, továbbfejleszti, kiegészíti... A kommentár itt nemcsak emlékeztető vagy magyarázat, nem, előrenyomul, kiegészíti, szinte kijavítja és kifejezi a korábbi üzenetet! Mondhatjuk, hogy a kommentár újraalkot, sőt teremt... törékeny és persze ingatag, kaotikusnak széteső vagy megsemmisültni kész... de súlya van, mert a kommentár segítségével nélkül nem éled föl a vágyott értelem! Eggyéolvadt a Könyvek Könyve és a hozzá fűzött kommentár, ebben tárul föl – paradox módon – a legrégebb verziók, az „*ősi mitológiák*” jelentése és

ereje, amelyek vezetik a glosszairó öntudatlan kezét, és biztosítják arról észrevétlenül, hogy nem siklott át teljesen az esetlegességbe és anakronizmusba.

Schulz szerint „*a Könyvek Könyve – követelmény, feladat*”. (91.) Minden bizonnyal azt jelentheti ez, hogy a keletkező kommentár a Könyvek Könyve szerves részét képezi. Gyarapítja ugyanis – bár csak jelentéktelen mértékben – a világot, valami újat kelt életre! De Schulz azt is mondta, hogy amit csak létrehoz a másod-démiurgia, minden a „*pan-íronia*” jelét viseli, silányság és ideiglenesség jellemzi... A két állítás nyomán ilyen következtetést lehetne levonni: az igazság, a lét, a világ – vagyis az Autentikum – abból az örökös dialógusból épül föl, amely az eredeti és a kommentár, a Könyvek Könyve és annak interpretációja között folyik. A világok, amelyeket élénk tár a művész, mindig olyan világokból származnak, amelyeket már megteremtettek, a mondatok, amelyeket leír, abból merítenek erőt és értelmet, ami már le van írva. De a művész (a kommentáríró) munkája nem csupán visszaverődő fényvel világít, az embernek – hiába van alárendelt helyzetben – szintén kell valamit csinálnia vagy mondania a világban, vagy inkább a világ mondhatja el a maga módján. Ebből viszont az a következtetés vonható le, hogy a Könyvek Könyve kevésbé érthető, a kommentár pedig – igencsak vitatható... De ilyen az ember sorsa, és ezzel meg kell békülnünk valahogy. Igen szemléletesen ábrázolja a TAVASZ egyik részlete azt, hogyan élnek egymás mellett az emberi mű (vagy általánosságban, az emberi sors) egymásnak ellentmondó aspektusai: „*Így ballagtunk [a hold] növekvő gravitációjában. Apám meg a fényképész közrefogott, amikor erőt vett rajtam az iszonyú álmosság. Lépteink csikorogtak a nedves homokon. Jó ideje aludtam már, menet közben, s szemhéjam alatt már ott foszforeszkált a jegyekkel, jelzésekkel és csillagtüneményekkel teli egész égbolt, amikor végre megálltunk a nyílt mezőn. Apám kabátot terített a földre, és lefektetett. Behunyttal szemmel láttam, amint a Nap, a Hold és tizenegy csillag szemléhez rendeződik, és elvonul előttem az égen. – Bravó, József! – kiáltott apám elismeréssel, és tapsolt. Nyilvánvalóan a másik Józsefet plagizáltam, egészen más körülmények között. Senki sem tett nekem emiatt szemrehányást. Apám, Jákob, bólogatott és csettegett, a fényképész pedig szétnyitotta háromlábúját a homokban, kiharmonikáztatta a masinát, és eltűnt a fekete posztó redőiben: fényképezte e különös csodát, ezt a csillogó, égi horoszkópot, amíg én elkápráztatva, fényárban úszó arccal feküdtem a kabátom, s kábultan őriztem álmomat – exponálásig.*” (Nv. 112.)

A bibliai utalás most már elvezet egyenesen a végső következtetésig. Ha van olyan közösség, amely a lelke legmélyéig átélte a Könyvek Könyve és a kommentár dialektikáját, akkor az a zsidóság. Identitásuk a BIBLIA-ban gyökerezett századokon át, és így van ez azóta is, mind a mai napig. A Könyvek Könyvéhez pedig a legkiválóbb elmék írtak kommentárokat századokon át. Schulznál tehát a zsidóság nemcsak a témákban van jelen – nemcsak abban, hogy megszámlálhatatlanul sok említés és utalás történik a BIBLIA-ra. Tulajdonképpen a világot, a létet, a valóságot is úgy látja, mintha az volna a Könyvek Könyve és a kommentár. Ezzel szellemi gesztust tesz, azt az intellektuális *habítust* ismétli, amely minden – ha nem is túl hitbuzgó – zsidót formált. Schulz nem írt egyik zsidó nyelven sem, nem tartotta magát zsidó irodalmárnak, nem foglalkozott a zsidó közösség sorsával, legföljebb közvetve, reflexiók nélkül, ha személyes emlékeihez nyúlt vissza. Főlelevenítette és parafrázálta azt, ami a zsidók tapasztalatában a legképlekenyebbnek, ugyanakkor a legegységesebbnek tetszett.

Jegyzetek

1. A Bruno Schulztól származó idézetek az alábbi kiadványokban találhatóak:
 – B. Schulz: APÁM TŰZOLTÓ LESZ. Ford. Kerényi Grácia. Európa, 1969. A továbbiakban csak oldalszám jelzi az idézet helyét.
 – B. Schulz: A VALÓSÁG MITIZÁLÁSA. Ford. Reiman Judit. In: *Nappali ház*, 1990/2. 2–3. A továbbiakban: *Nh*.
 – B. Schulz: TAVASZ. Ford. Körner Gábor: In: *Nagyvilág*, 1993/1–2. 110–121. A továbbiakban: *Nv*.
 – B. Schulz: HOLTSZEZON. Ford. Körtvélyessy Klára: In: *Holmi*, 1995/2. 235–244. A továbbiakban: *Holmi*.
 2. A Sandauer: RZECZYWISTOŚĆ ZDEGRADOWANA (RZECZ O BRUNONIE SCHULZU). Előszó B. Schulz: PROZA című kötetéhez. Krakó, 1964.
 3. Különösen azok a mondatok, amelyekben a Könyvek Könyve és a Világ rokonsága vagy azonossága, vagyis egy ősi motívum fejeződik ki. (Vö. E. R. Curtius: EUROPEAN LITERATURE AND THE LATIN MIDDLE AGES, trans. from the German by W. R. Trask, London and Henley 1979, Chapter 16: THE BOOK AS SYMBOL). A KÖNYVEK KÖNYVE idézett mondataiból Ludwik Flaszen sajátos – és rendkívül érdekes – interpretációt vezetett le a világ és a műalkotás azonosságáról, amelyben bizonyos összefüggést talált Schulz víziói és Jerzy Grotowski színházi doktrínája között. (Vö. Ludwik Flaszen: CYROGRAF. Krakó, 1974.)
 4. Mindkét szöveg, a levél és a kváziinterjú is – amely inkább egy Witkiewiczessel folytatott beszélgetés kivonata – Schulz legfontosabb elméleti fejtegetései közé tartozik. Az én gondo-

latmenetem szempontjából az a momentum a leglényegesebb, mely szerint az, ami nem vesz részt mindenben, ami nem a teljességből származik, és nem oda tér vissza, az mindenképpen lényegtelen, „ironikus”. („*Már magában az egyedi lét tényében is irónia rejlik*” – 233.) Nem férhet kétség a gondolat vallásos – bármilyen távoli – forrásához.

5. A szöveg magyar változata a *Nappali házban* a „világ” szót tartalmazza.

6. SZENT BIBLIA, AZAZ ISTENNEK Ó ÉS ÚJTES-TAMENTOMÁBAN FOGLALTATOTT EGÉSZ SZENT ÍRÁS. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Bp., 1980. Magyar Biblia-tanács.

7. Vö. Schulz levele Romana Halpernowához. In: B. Schulz: PROZA, i. m. 591.

8. Vö. J. Jarzębski: CZASOPRZESTRZENIE MITU I MARZENIA W PROZIE BRUNONA SCHULZA. In: POWIEŚĆ JAKO AUTOKREACJA. Kraków–Wrocław, 1984. 194–195.

9. Uo. 174.

10. Uo. 194.

11. K. Stala: PRZESTRZENIE METAFIZYKI, PRZESTRZENIE JEZYKA. SCHULZOWSKIE „MATECZNIKI” SENSU. In: *Pamiętnik Literacki*, 1983/1, 90.

12. Uo. 103.

13. Vö. különösen A. Sandauer: i. m., ill. B. Schulz: LISTY, FRAGMENTY. WSPOMNIENIA O PISARZU. Szerk. Jerzy Ficowski, Krakó, 1984; J. Ficowski: REGIONY WIELKIEJ HEREZJI. SZKICE O ŻYCIU I TWÓRCZOŚCI BRUNONA SCHULZA. II. (bővített) kiad., Krakó, 1975; uő: OKO-LICE SKLEPÓW CYNAMONOWYCH. SZKICE, PRZY-CZYNNKI, IMPRESJE. Krakó, 1985.